

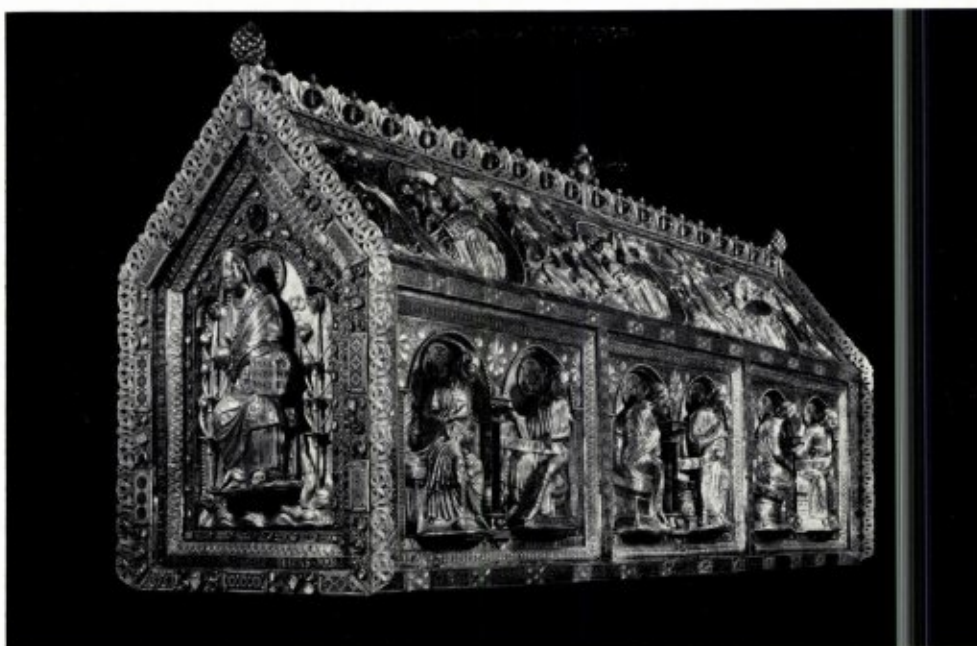

Fig. 1. — De Noodkist van de St. Servaas te Maastricht. — Uit J. J. M. Timmers, 1962.

Foto F. H. Lahaye.

OVER VLEERMUIZEN, DE NOODKIST VAN SINT SERVAAS TE MAASTRICHT EN OUDE GRAFKELDERS

door

A. M. HUSSON

(Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, Leiden)

Inleiding

Tot de grote kostbaarheden van Maastricht, die tegelijk getuigen van de vroomheid van generaties in voorbije eeuwen, behoort ongetwijfeld de reliekschrijn van Sint Servaas, aangeduid als FERETRUM PONTIFICUM, CAPSA, NOOTCASSE of NOODKIST (zie fig. 1). In deze Noodkist, een houten met gedreven en vergulde koperen platen beklede kist, lang circa 175, breed circa 49 en hoog 74 cm, in de vorm van een langgerekt huis met zadeldak (Bock & Willemssen, 1873, pp. 121-134; Timmers, 1962, p. 5), rusten sinds eeuwen relieken (overblijfselen van beenderen en gewaden) van Sint Servaas en

van zijn voorganger Sint Martinus, eens bisschoppen der Tongeren.

Volgens de traditie stierf Sint Servatius op 13 mei 384.

Ofschoon exacte gegevens ontbreken, moet men op stijlkritische gronden aannemen dat het schrijn tussen 1160 en 1170 vervaardigd is (zie Schnitzler, 1959).

De Noodkist heeft een bewogen geschiedenis gehad evenals de stad Maastricht zelf. Door het meevoeren in processies en het tijdelijk onderbrengen op veilige plaatsen in woelige tijden werd de Noodkist beschadigd. Restauraties werden niet altijd op deskundige wijze uitgevoerd. In 1958 besloot het kerkbestuur van de

Sint-Servaas om onder supervisie van een internationale commissie van deskundigen tot een verantwoorde herstelling over te gaan. Deze restauratie werd in 1962 door de edelsmid L e o B r o m te Utrecht voltooid.

In bewogen woorden heeft T i m m e r s (1962, p. 42) dit feit weergegeven: „De luister van de Domus Aurea is weer over de vervallen Noodkist opgegaan. Zij is weer „auro ridens mundo gemmisque nitens”, glanzend van zuiver goud en stralend van gesteenten. Zij is opnieuw het aardse beeld van het Hemelse Jeruzalem, het visioen des vredes. De Noodkist is weer het gulden hart van het oude Tricht”.

Bij het openen van de Noodkist op 19 januari 1958 werden vijf pakketten aangetroffen, waarvan één voorzien was van een loden plaat met het opschrift: „CINERES SCI SERVATII” (grafresten van de Heilige Servatius). Voor de inhoud van de vier overige mag ik volstaan te verwijzen naar B o c k & W i l l e m s e n (1873, pp. 90-95, 132-134 en LXXI-LXXVI); deze pakketten zijn hier verder van geen belang. De oorsprong van het eerste pakket is geschiedkundig zonder enige twijfel vast te stellen.

Uit de ACTA CAPITULI van 7 en 9 maart 1611 (B o c k & W i l l e m s e n, 1873, p. 131, voetnoot 1), die op het pakket betrekking hebben, blijkt dat het Kapittel van de St.-Servaaskerk te Maastricht toendertijd opdracht gaf om de inhoud van de Noodkist te controleren en enkele verborgen plaatsen in de crypte op nog mogelijke aanwezige relikwieën te onderzoeken, eveneens om de nog aanwezige resten uit het graf van St. Servaas in de crypte te verzamelen. Deze laatste nu werden in een schoudervelum gewikkeld en met een loden plaat voorzien op 9 maart 1611 in de Noodkist gelegd. De laatste keer vóór de restauratie van 1958, dat de Noodkist werd geopend, was op 9 november 1863. In de officieel opgestelde akte (zie B o c k & W i l l e m s e n, 1873, p. LXXII) werd het pakket toen omschreven: „Sub tertio involucro reperta est in serico rubro, cui adfixa erat schedula cum his verbis: *Cineres corporis S. Servatii, humerali involuta copia cinerum, et fragmentorum quae videntur esse de sepulchrali monumento S. Servatii; huic involucro chorda serica viridis coloris affixum erat plumbum cum hac veteri inscriptione: Cineres. Sci. Servatii*”.

„In het derde pakje werd, gewikkeld in rode zijde (waaraan een label gehecht was met deze woorden: „gebeente van Sint Servaas”), een aantal beenderresten teruggevonden, gewikkeld in een schouderdoek en een aantal fragmenten, waarschijnlijk afkomstig uit een tombe van de H. Servatius; aan dit pakje was met een groen-gekleurd zijden koord een loden plaat gehecht met dit oude inschrift: gebeente van Sint Servaas”.

Op advies van J. L. A. B r o u w e r s, conservator van de schatkamer van Sint Servaas, liet het kerkbestuur het pakket „Cineres Sci Servatii” door mej. dr. J. E. Leene van het Laboratorium voor Textieltechniek en Vezeltechnologie van de Technische Hogeschool te Delft onderzoeken en conservering voorbereiden. Naast o.a. textielen, sandalen en munten vond zij nu schedelresten en skeletdelen van een vleermuis (zie fig. 2). Deze ongewone vondst in een relikwieën-schrijn deed vanzelf de volgende vragen rijzen: (a) van welke soort vleermuis zijn deze restanten afkomstig en (b) hoe zijn deze in het pakket terechtgekomen?

Door bemiddeling van mevr. dr. W. Minis-van de Geyn, die van 1939 tot 1948 conservatrice was bij het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, werd mij verzocht deze vragen te beantwoorden. Ik ben mevr. Minis tevens zeer erkentelijk voor de mij toegezonden bescheiden, die zij over dit onderwerp bijeenzocht.

De naam van de vleermuis uit de Noodkist

De determinatie van de schedelfragmenten en de skeletdelen van de vleermuis (zie fig. 2), aangetroffen in het pakket „Cineres Sci Servatii” leverde niet veel moeilijkheden op. De schedelfragmenten, bestaande uit boven- en onderkaak, zijn afkomstig van de Laatvlieger, *Eptesicus serotinus* (Schreber). Ook de skeletdelen (humerus, radius, femur, bekken en metacarpalia) stemmen in grootte en vorm geheel met die van deze soort overeen, zoals bleek uit een vergelijking met skeletten van vleermuizen aanwezig in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Hieruit mag de conclusie worden getrokken dat al deze fragmenten van hetzelfde individu afkomstig zijn.

Van de schedel werden de volgende maten (in millimeters) genoteerd:

- a. lengte tandenrij bovenkaak, c-m³, 8.0;
- b. breedte over de laatste molaren in de bovenkaak, 9.1;
- c. interorbitale breedte, 4.5;

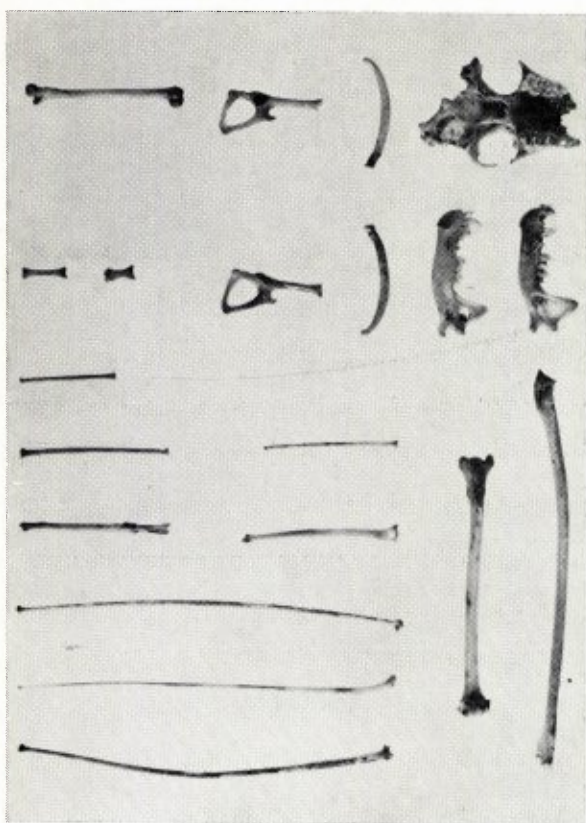

Fig. 2. — Schedel- en skeletfragmenten van *Eptesicus serotinus* (Schreber) aangetroffen in het pakket „Cineres Sci Servatii” uit de Noodkist. — Foto Chr. Hoorn, Rijksmus. Nat. Hist. Leiden.

- d. lengte onderkaak van de voorrand van de eerste snijtand tot de achterrand van de processus condylicus, 15.8;
- e. lengte tandenrij onderkaak, c-m₃, 8.5.

Van de skeletdelen werd de totale lengte (in millimeters) bepaald:

- a. humerus, 32.8;
- b. radius, 49.8;
- c. femur, 19.3;
- d. metacarpale 2de vinger, 46.2;
- e. metacarpale 5de vinger, 45.3.

Alle fragmenten hebben een licht geelbruine kleur en zijn vrijwel geheel schoon; slechts hier en daar is nog een restje van het beenvlies aanwezig. De hoeken en holten van schedel en skeletdelen zijn geheel of ten dele opgevuld met korreltjes zand, kalksteen of bodemstof. De

fragmenten vertonen hierdoor het beeld eigen aan skeletten die, na het vergaan van huid, vlees en weke delen, bloot staan aan de invloed van lucht, temperatuur en vochtigheid; ook insecten of larven van insecten helpen mee aan dit proces van ontbinding. De botten, oorspronkelijk door pezen of kraakbeen bij elkaar gehouden, raken los van elkaar. Is het skelet van een klein zoogdier afkomstig, bijvoorbeeld van een vleermuis, dan zijn de zeer kleine botjes, b.v. wervels, ribben, hand- en voetwortelbeentjes, vaak niet meer terug te vinden tussen het vuil van de bodem, tenzij dit heel nauwkeurig wordt uitgezeefd. Door allerlei oorzaken, b.v. luchtstromingen, wegslepen door grotere insecten of door muizen, wordt zo'n skeletje als het ware uiteengerukt en verspreid over de bodem. Ook de schedel blijft zelden intact. Niet alleen vallen tanden uit, maar ook de beenplaten, door schedelnaden met elkaar verbonden, komen los te liggen en kunnen dan gemakkelijk worden verspreid. Het een en ander is op deze wijze geschied met de vleermuis, waarvan skeletdelen zijn teruggevonden in het pakket uit de Noodkist. Alles wijst er op, dat deze restanten niet toebehoren aan een dier, dat ter plaatse (dus in het pakket zelf) uiteen is gevallen, maar van een vuile bodem of vloer bijeen zijn verzameld en toen in het pakket zijn gestopt. Door mej. dr. Leene is de inhoud van het pakket uit de Noodkist zeer zorgvuldig uitgezocht, zoals wel bleek uit het feit dat zij vleugels en losse koppen van insecten heeft weten te verzamelen. Veilig kan dus worden aangenomen, dat de restanten afgebeeld op fig. 2 ook werkelijk alles is, wat van de vleermuis in het pakket is terecht gekomen.

Behalve deze schedel- en skeletdelen werden in het pakket ook schilfers van beenderen gevonden, die van een veel groter organisme afkomstig zijn. Deze schilfers zijn niet verder te determineren, doch hoogstwaarschijnlijk van het skelet van een mens afkomstig. Het feit dat in dit pakket de tweede snijtand uit de linker onderkaak van de schedel van een mens werd aangetroffen, wijst eveneens in deze richting.

De hierboven genoemde zoologica worden thans bewaard in de Schatkamer van de St.-Servaaskerk te Maastricht als bewijsstukken van de inhoud van het pakket „Cineres Sci Servatii” zoals dit bij de restauratie van de Noodkist in 1958 werd aangetroffen.

Fig. 3. — Kop van *Eptesicus serotinus* (Schreber), reg. no. Leids Mus. 17827 ♂. — Potloodtekening R. van Assen, Rijksmus. Nat. Hist. Leiden.

Hoe is de vleermuis in de Noodkist gekomen?

Volgens Professor Timmers en de architect Brouwers is het onmogelijk dat een vleermuis van buitenaf de gesloten Noodkist binnen gekomen is, daar geen enkele scheur, kier of opening aan de buitenzijden van het schrijn aanwezig is. Bovendien, al was dit mogelijk geweest, dan is nog niet verklaard hoe een vleermuis in een pakket kan kruipen dat met een koord is omwikkeld. Voordat conservator Brouwers mij opmerkzaam maakte op de bovengenoemde *Acta Capituli*, opperde hij de volgende mogelijkheden voor het aanwezig zijn van de vleermuis in het pakket:

(a). Het dier is de Noodkist binnengegaan toen deze open stond en heeft niet tijdig kunnen ontsnappen. Bij de restauratie van het schrijn bleek namelijk dat achter de beeltenis van Sint Servaas op het achterfront in de eikenhouten kast (welke de kern van het schrijn vormt) een vierkante opening van ongeveer 20 bij 20 cm was gezaagd, afgedekt met een smeedijzeren

plaat. Waarschijnlijk was de Noodkist de gewone opbergplaats van de textiel-relieken van Sint Servaas en werd om de zeven jaar het relief van St. Servaas weggenomen om de relieken eruit te halen. De Noodkist was dan enige tijd open en een vleermuis zou naar binnen kunnen glippen.

(b). De vleermuis is per ongeluk geraakt tussen de restanten van de textiel-relieken, die met de „Cineres Sci Servatii” in 1611 in een pakket werden opgeborgen, nadat bij het beleg van Maastricht in 1579 door de Spaanse troepen het grootste deel van de textiel-relieken verloren ging.

(c). De vleermuis raakte in het pakket toen de relieken van 1634 tot 1654 te Luik verbleven.

Mijns inziens heeft de heer Brouwers hierbij niet voldoende rekening gehouden met het feit dat niet een hele vleermuis doch slechts enkele botjes binnen het pakket werden aangetroffen. En daarom lijkt mij een andere verklaring meer waarschijnlijk. Deze is gebaseerd op (a) de leefwijze van sommige vleermuizen, waartoe ook de Laatvlieger (*Eptesicus serotinus*) behoort, en (b) op hetgeen bekend is over het pakket „Cineres Sci Servatii”.

Door J e n t i n k werd reeds in 1879 gewezen op het voorkomen van vleermuizen onder zerken en in grafkelders in oude kerkgebouwen. In zijn artikel „Wat men van onze Inlandsche Vledermuizen weet” maakt Jentink (1879, p. 83) bij de bespreking van de Watervleermuis, *Myotis daubentonii* (Kuhl), waarvan het voorkomen in Nederland niet eerder in de literatuur was vermeld, de volgende opmerking: „Tot dusverre in ons vaderland aan de waarnemers ontsnapt, schijnt zij er evenwel talrijker voor te komen, als men zoude denken, daar ik in eene collectie van allerlei soorten door elkander, niet minder dan 16 exemplaren vond. Deze collectie was verzameld in de St. Pieterskerk te Leiden, bij gelegenheid van het opruimen van graven onder de zerken in die kerk. Bij deze gelegenheid is opgemerkt, dat de vledermuizen zich zelfs in de schedels ophielden, waarin zij menigmaal in troepjes van een zestal individus gevonden werden”. In diezelfde collectie vleermuizen uit de Pieterskerk te Leiden, gelegen bij de Kloksteeg en het Pieterskerkplein, vond Jentink (o.c., p. 85) ook twee exemplaren van de Franjestaart, *Myotis nattereri* (Kuhl): „Ik had

onlangs het geluk in de bovengenoemde collectie uit de St. Pieterskerk te Leiden een paar exemplaren — mannetje en wijfje — te vinden, zoodat deze en de vorige soort [*Myotis daubentonii*] voortaan gerust tot onze Fauna gerekend mogen worden". In deze collectie vleermuizen vond Jentink nog drie andere soorten, zoals blijkt uit zijn „Catalogue systématique des Mammifères" gepubliceerd in 1888. In deze „Catalogue" zijn alle soorten zoogdieren opgenomen met vindplaats en datum aanwezig in het Leidse Museum. Onder de soorten *Plecotus auritus* (Linnaeus), *Eptesicus serotinus* (Schreber) en *Myotis mystacinus* (Kuhl), vermeld resp. op pp. 172, 174 en 190 van de „Catalogue", noemt Jentink de dieren die in de maanden november en december 1875 in de Pieterskerk te Leiden zijn verzameld; het voornoemde materiaal van *Myotis daubentonii* en *Myotis nattereri* wordt genoemd op p. 188. Al dit materiaal is thans nog aanwezig in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden; ofschoon Jentink spreekt van 16 exemplaren van *Myotis daubentonii*, heb ik slechts 12 exemplaren teruggevonden, zodat moet worden aangenomen dat het genoemde getal 16 een drukfout is, of dat 4 exemplaren verloren zijn gegaan of geschonken aan andere musea. Dat Jentink in zijn artikel van 1879 de Pieterskerk niet noemt als vindplaats van de soorten *Plecotus auritus*, *Eptesicus serotinus* en *Myotis mystacinus*, is wellicht hierdoor te verklaren dat deze soorten algemener bekend waren; het was n.l. niet de bedoeling van Jentink om in 1879 een complete lijst van vindplaatsen te geven.

Aan Jentink waren derhalve vijf soorten vleermuizen bekend die onder grafzerken in een oude kerk zijn aangetroffen. Uit het vleermuizen materiaal in het Leidse Museum aanwezig blijkt dat tot 1943 niemand meer op het idee is gekomen om in de Pieterskerk naar vleermuizen te zoeken. Op 23 november 1943 evenwel bracht de heer H. W. C. Cossee, technisch hoofdasistent bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden, een bezoek aan deze kerk en verzamelde toen 9 exemplaren van de Dwergvleermuis, *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber), dit hij uit scheuren en gaten van enige zerken naar boven zag kruipen. Een serieus onderzoek echter heeft nooit plaats gevonden, zodat het verder onbekend is, of er nog andere soorten

vleermuizen dan de zes genoemde onder grafzerken in de Pieterskerk huizen. Zelf bracht ik in december 1956 een bezoek aan deze kerk, die toen werd gerestaureerd. Door overdag een uur lang naar de grafzerken, waarvan de spleten, scheuren of gaten nog niet waren gedicht, te kijken heb ik verschillende vleermuizen of uit de spleten naar boven zien kruipen of daarin zien verdwijnen; materiaal werd echter niet verzameld. Tegelijk werd ook de Hooglandse Kerkgracht gerestaureerd. Ook daar werd in december 1956 hetzelfde waargenomen. Het Leidse museum ontving van de Opzichter van de herstelwerkzaamheden een paar vleermuizen, die hij bij de grafzerken had verzameld. In totaal zijn nu in het Leidse Museum drie soorten uit de Hooglandse Kerk aanwezig, n.l. *Plecotus auritus*, *Eptesicus serotinus* en *Myotis daubentonii*; in de dakgoot werden in juli 1957 twee exemplaren van *Myotis dasycneme* (Boie) gevangen, doch het is niet bekend of deze soort ook gerekend moet worden tot de vleermuizen die onder zerken verblijf houden. Tijdens de restauratie-werkzaamheden zijn alle gaten en scheuren, die in de loop der jaren tussen de grafzerken waren ontstaan, dichtgemetseld, zodat het thans voor vleermuizen niet meer mogelijk is onder de grafzerken of in de grafkelders te komen.

Behalve de opgave van Jentink over het voorkomen van vleermuizen onder grafzerken zijn mij geen andere gepubliceerde gegevens hierover uit Nederland bekend. Bij een „Onderzoek naar het voorkomen van vleermuizen en uilen in kerken en oude gebouwen", dat de heer S. Braaksma, hoofdassistent A bij het Staatsbosbeheer, verricht en waarvan de resultaten over de jaren 1962 tot en met 1966 in gestencilde rapporten zijn gepubliceerd, is een groot aantal gegevens bekend geworden over het voorkomen van vleermuizen op zolders en in torens van kerkgebouwen. Evenwel heb ik in deze rapporten geen gegevens aangetroffen over de verblijfplaats van vleermuizen onder grafzerken, die zeker in sommige oude kerken aanwezig zijn. Wel blijkt uit dit onderzoek dat *Eptesicus serotinus* regelmatig in kerkgebouwen voorkomt (zie ook Braaksma, 1964).

Het feit dat *Eptesicus serotinus* en andere soorten vleermuizen zich onder grafzerken op-

houden, zou een verklaring kunnen geven voor het aanwezig zijn van de skeletresten van *Eptesicus* in het pakket „Cineres Sci Servatii” uit de Noodkist. Op een of andere manier was het voor vleermuizen mogelijk om in de crypte en grafzerken van de Sint-Servaaskerk te Maastricht te komen. Dieren zijn daar gestorven, tot ontbinding overgegaan, waarna de skeletten ten slotte uit elkaar gevallen zijn; de losse botjes werden overdekt met stof van bodem en muren. Toen in 1611 het Kapittel opdracht gaf om de resten aanwezig in de grafkelder van Sint Servatius te verzamelen, werd tevens een daar liggend vleermuizenskeletje opgeraapt. Met de textiel-reliken werd dit in het voornoemde schoudervelum gewikkeld, met een koord samengebonden en als het pakket „Cineres Sci Servatii” in de Noodkist gelegd. Op deze wijze wordt m.i. het beste verklaard, waarom geen geheel skelet van *Eptesicus serotinus* in dit pakket werd teruggevonden, en waarom in de holten van de verschillende botjes en schedelfragmenten bodemstof en zand- of kalkpartikels aanwezig zijn. Mocht deze hypothese van de mysterieuze vleermuis in de Noodkist juist zijn, dan vormen de gevonden fragmenten waarschijnlijk de oudste vondst van de Laatvlieger in ons land. Hierbij wordt dan tevens verondersteld dat in 1863 dit pakket alleen geopend is geweest om er de meest gave textielen o.a. het dioscuren-slat uit te nemen en dat toen geen nieuwe resten zijn toegevoegd.

Ten slotte nog een opmerking die echter op de Noodkist geen betrekking heeft, doch misschien van belang is voor degenen die zich bezighouden met de literatuur over Nederlandse vleermuizen. Sluiter, van Heerdt en de Smidt (1956, pp. 46-51) geven in hun boekje „Bescherming van vleermuizen in Nederland” een overzicht van publicaties over Nederlandse vleermuizen en hun parasieten, waarvan de gegevens tot 1952 ontleend zijn aan de notities van dr. L. Bels. Op pagina 48 vindt men nu de literatuuropgave: „Jentink, D., 1879. Opstel: o.a. opgave van de vleermuizen die in Leiden bij het opruimen van zerken gevonden werden (Cremers)” Hierop volgt dan dadelijk: „Jentink, F. A., 1879. Wat men van onze Inlandse Vleermuizen weet”, dus het artikel dat boven werd aangehaald. Hieruit krijgt men de

indruk dat D. Jentink en F. A. Jentink twee geheel verschillende personen zijn en dat de opgave van de publicatie van D. Jentink aan Cremers is ontleend. De oplossing nu is deze. Rector Cremers, de oprichter van het Natuurhistorisch Museum te Maastricht, publiceerde in 1909 een viertal artikelen over „De Vleermuizen in Limburg”. Deze artikelen verschenen in de jaargangen 135 en 136 van het tijdschrift „De Katholiek”. Op pagina 488 van jaargang 135 zegt Cremers in voetnoot 1: „Met het oog op het keurige opstel van Dr. Jentink (1879), [etc.]”, terwijl hij op pagina 491 in voetnoot 1 de titel van dit „opstel” geeft en het tijdschrift waarin het is gepubliceerd. Hieruit blijkt dat Cremers verwijst naar het reeds aangehaalde artikel van dr. F. A. Jentink: Wat men van onze Inlandse Vleermuizen weet. Deze publicatie van Jentink wordt nu door Cremers steeds geciteerd met de woorden: Dr. Jentink, Opstel (1879). De door Cremers aangehaalde passages uit dit artikel van Jentink zijn soms letterlijk, soms met kleine wijzigingen weergegeven. Het is derhalve een vaststaand feit, dat er noch een publicatie noch een manuscript bestaat van een zekere D. Jentink met de titel „Opstel”.

Summary

The present note deals with the remains of a skeleton of *Eptesicus serotinus* (Schreber) found in a shrine in the church of St. Servatius, Maastricht, Netherlands. This shrine, popularly called the „Noodkist” and in the official documents indicated as „capsa” and „feretrum pontificum”, is richly ornamented (see fig. 1) and contains relics and garments of both St. Servatius and St. Martinus, both of whom in the fourth century were bishops of the tribe of the Tongres in Belgium. The „Noodkist” dates from the twelfth century and has always been preserved in the church of St. Servatius in Maastricht.

In 1611, by order of the Chapter of the church, all remains of St. Servatius that were still present in the crypt or burial-vault were brought together and tied up to a bundle in a shoulder-veil of red silk; this bundle was bound together with a greenish silken string to which

was attached a leaden plaque with the inscription: Cineres Sci. Servatii.

In 1958, under the supervision of a commission of international experts, the contents of the „Noodkist” was examined, put in order and some garments preserved in this shrine were repaired. The above-mentioned shoulder-veil was entrusted to dr. Jentina E. Leene of the „Laboratorium voor Textieltechniek en Vezeltechnologie van de Technische Hogeschool” in Delft, the Netherlands, who found in it (a) remains of the skull and the skeleton of a bat, (b) some splinters of human bones, (c) the second incisive of the left jaw of a human being, and (d) some fragments of insects.

The presence of the remains of a bat in the shrine was somewhat surprising. For this reason Mr. J. L. A. Brouwers, treasurer of the church of St. Servatius asked me to identify these remains and to give, if possible at all, an explanation for the unusual presence in the shrine.

The remains (see fig. 2) of the skull as well as those of the skeleton prove to belong to *Eptesicus serotinus* (Schreber), a species rather common in the Netherlands (see fig. 3). The following explanation for the remains in the shrine seems most likely. Already in 1879 Jentink drew attention to the fact that some species of bats not only live in the attics and steeples of churches, but also under tomb-stones and in burial-vaults of old churches. Jentink's remarks are based on bats found in the Pieterskerk (church of St. Peter) in Leiden. In December 1956 I visited two Leiden churches, the just mentioned Pieterskerk and the Hooglandsekerk. Here I could confirm Jentink's observations as I also saw how bats crawled out of holes and crevices between the tomb-stones. So far the following species of bats have been found to live under the tomb-stones of the two Leiden churches: *Myotis daubentonii* (Kuhl), *Myotis nattereri* (Kuhl), *Myotis mystacinus* (Kuhl), *Plecotus auritus* (Linnaeus), *Eptesicus serotinus* (Schreber) and *Pipistrellus pipistrellus* (Schreber).

It seems likely that such a situation also occurred in the church of St. Servatius in Maastricht. The specimen of *Eptesicus serotinus* found in the shrine probably in very early times got into the crypt, died there, became decomposed and through the influence of draught,

humidity, temperature, and predators (mice and insects) the skeleton evidently fell to pieces and was spread all over the floor. When in 1611 the Chapter of the church ordered the relicts and pieces of garments in the crypt to be brought together, some of these bones of *Eptesicus* may also have been picked up from the floor and put in the shoulder-veil with the other remains mentioned above. In my opinion this supposition explains (a) why not the entire skeleton of a *Eptesicus* was found in the bundle with „Cineres Sci. Servatii.” and (b) why the small holes and fissures of the damaged skull and bones are filled with dust, sand-grains and limestone-particles.

So far as known little attention has been paid by chiropterologists to the occurrence of bats in tomb-vaults and crypts of old churches. For this reason it seems of interest to obtain more information about this, especially now since the recent restoration of many old churches (including the two above-mentioned Leiden churches) may in this way again threaten a habitat for bats.

Literatuur

- Bock, F. et M. Willemsen, 1875. Antiquités sacrées conservées dans les anciennes collégiales de S. Servais et de Notre-Dame à Maastricht. — Maastricht, 1-248, I-XC pp., fig. 1-71.
- Braaksmā, S., 1964. Overwinterende Laatvlieger en Dwergvleermuizen. — De Levende Natuur, 67: 103-104.
- Creemers, J., 1909. De Vleermuizen in Limburg. — De Katholiek, 135: 482-496, fig. 3-4; 136: 39-48, 300-311, 413-425, fig. 1-3.
- Jentink, F. A., 1879. Wat men van onze Inlandsche Vledermuizen weet. — Tijdschr. Nederl. Dierk. Ver., serie 1, 4: 58-91.
- , 1888. Catalogue systématique des Mammifères (Rongeurs, Insectivores, Cheiroptères, Edentés et Marsupiaux). — Mus. Hist. Nat. Pays-Bas, 12: 1-280.
- Schnitzler, H., 1959. Rheinische Schatzkammer. Die Romanik, Tafelband. — Düsseldorf, pp. 1-49, Bildtafeln 1-164.
- Sluiter, J. W., P. F. van Heerdt & J. Th. de Smidt, 1956. Bescherming van vleermuizen in Nederland. — Arnhem, 51 pp., fig. 1-9, foto's, 4 tabellen.
- Timmers, J. J. M., 1962. St.-Servatius' Noodkist en de Heiligdomsvaart. — Maastricht, 42 + (2) pp., 36 foto's van F. H. Lahaye.

NASCHRIFT VAN DE REDACTIE.

Na het lezen van bovenstaand artikel vraagt men zich wellicht af welke beenderen of beenstukken van het skelet van de H. Servaas thans nog in de St.-Servaaskerk te Maastricht worden bewaard. In het in de literatuurlijst genoemde boek van Bock & Willemsen uit 1873 (hier verder geciteerd als B. & W.) zijn veel gegevens te vinden over de geschiedenis van de verering van Sint Servaas, terwijl in dit werk ook officiële documenten gepubliceerd zijn waarin melding wordt gemaakt van de relikwieën van de Heilige. Dit boek echter verscheen bijna honderd jaar geleden en daarom leek het ons wenselijk om de huidige conservator van de Schatkamer van de St.-Servaaskerk, de heer J. L. A. Brouwers, en Professor dr. J. J. M. Timmers, die beiden ten nauwste betrokken zijn geweest bij het herstel van de Noodkist, te vragen in hoeverre de gegevens van B. & W. uit 1873 aanvulling of verbetering behoeven. Hun commentaar hebben wij doorgegeven aan de schrijver van het artikel, die de verkregen inlichtingen aldus meent te kunnen samenvatten.

Ongetwijfeld zullen velen het met ons betreuren dat aan de opsomming van de beenderen-relikwieën, door B. & W. vermeld, niets is toe te voegen. Dit betekent dat in Maastricht maar heel weinig van het gebeente van Sint Servaas aanwezig is, en zeker wanneer men dit vergelijkt met de gewaden en andere voorwerpen die aan deze Heilige worden toegeschreven. Van de andere kant echter bewijzen deze weinige beenderen-relikwieën, hoe edelmoedig de Maastrichtenaars in de loop der eeuwen zijn geweest in het wegschenken van deze voor hen dierbare kostbaarheden aan andere geloofsgenoten, die eveneens een grote verering voor Sint Servaas hadden.

Geschiedkundig is het verantwoord te aanvaarden dat de volgende beenstukken van St. Servatius te Maastricht worden bewaard.

a. De schedel van Sint Servaas. — Het is niet bekend wanneer de schedel definitief van de overige skeletdelen is gescheiden en afzonderlijk werd bewaard. In 1039 verkreeg keizer Hendrik III, bijgenaamd de Zwarte, een deel van de linker bovenkaak die hij in een gouden borstbeeld liet vatten en dit schonk aan het door hem gestichte klooster van de Heilige Apostelen Judas en Simon te Goslar in Saksen (zie B. & W., pp. 9 en 218). In 1372 verkreeg Karel IV van Luxemburg voor de kerk van St. Vitus te Praag (Tsjechoslowakije) eveneens een deel van de bovenkaak waarin vier tanden (zie B. & W., p. 14). De gehele onderkaak wordt bewaard in de St. Pieter te Rome in een kapel toegewijd aan de H. Maagd Maria. Het is niet bekend sinds wanneer de onderkaak te Rome is, maar deze schenking is van zeer oude datum (zie B. & W., p. 216). Waarschijnlijk werd in 1403 het nog resterende deel van de schedel in een gouden buste gevat. Tijdens de belegering van Maastricht door de Spanjaarden in 1579 werd uit veiligheidsoverwegingen het schedelstuk uit de buste genomen en veilig opgeborgen. De buste werd na het beleg niet meer teruggevonden, doch de Hertog van Parma liet voor het schedel-relik een nieuwe buste vervaardigen die tot heden bewaard is gebleven (zie B. & W., pp. 216-218; Timmers: Oude schoonheid in Limburg, 2e druk, p. 102, fig. 62). Samenvattend kan men zeggen dat een groot deel van de schedel, echter zonder onderkaak, in een ver-

gulde buste in de St.-Servaaskerk bewaard wordt (fig. 4).

b. De overige skeletdelen. — In de *Acta Visitationis Feretri S. Servatii* van 9 november 1863 (zie B. & W., pp. lxxi-lxxvi) is het verslag opgenomen van de bevindingen van de arts J. G. Germain, die de skeletdelen heeft onderzocht. Van de H. Martinus zijn 29 skelet-

Fig. 4. — Het verguld koperen borstbeeld met de schedel van Sint Servaas. Zichtbaar is een deel van het schedeldak. — Foto Fotopersbureau Het Zuiden.

delen aanwezig. Doch wat behoort tot het gebeente van de H. Servatius kon met een paar woorden worden samengevat: „.....practer plurima fragmenta et cineres, os sacrum fere integrum”. Behalve een bijna compleet os sacrum (heiligbeen) werden er geen nader te omschrijven beenstukken gevonden. Deze „fragmenta et cineres” zijn in bovenstaand artikel met de naam „schilvers” aangeduid. In het verslag van de arts Germain wordt dus geen melding gemaakt van de snijtand uit een onderkaak. Tevens moet hierbij worden opgemerkt, zoals reeds in het artikel werd gedaan, dat deze schilvers „waarschijnlijk” (*videntur esse*) afkomstig zijn uit een tombe van de H. Servatius.

De heer Brouwers deelde bovendien nog mee, dat op 12 mei 1962 het in wit linnen gewikkeld gebeente, dat voorheen in een loden kist onder het thans gesloopte altaar in de oost-absis rustte, in de gerestaureerde Noodkist werd gelegd. Historisch echter is niet met zekerheid aan te tonen dat deze beenderen deel uitmaken van het skelet van Sint Servaas. Tot nu toe is de inhoud van dit pakket niet nader onderzocht.